

ЗБОРНИК О СРБИМА У ХРВАТСКОЈ

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE POUR L'HISTOIRE DES SERBES EN CROATIE

RECUEIL DES TRAVAUX
SUR LES SERBES
EN CROATIE

12

DIRECTEUR VASILJE DJ. KRESTIĆ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДБОР ЗА ИСТОРИЈУ СРБА У ХРВАТСКОЈ

ЗБОРНИК О СРБИМА У ХРВАТСКОЈ

12

УРЕДНИК ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

МИРА РАДОЈЕВИЋ

СОФИЈА БОЖИЋ

СЕКРЕТАР

МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

Примљено на IX скупу Одељења историјских наука од 28. новембра 2018. на основу реферата академика *Василија Ђ. Крестића, Димитрија Стефановића, Динка Давидова* и *Злајке Бојовић, дојисних чланова Мире Радојевић и Миодрага Марковића, др Мелије Милин, др Драгана Радојичић и др Софије Божић.*

АМБЛЕМ: ГРБОВИ СА ИКОНОСТАСА ЦРКВЕ СВ.
ТОМЕ У ДИШНИКУ, РАД ЈОАКИМА
МАРКОВИЋА ИЗ 1750. ГОДИНЕ

ИЗДАЈЕ:

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

НАСЛОВНА СТРАНА: ЈАНКО МАГЛОВСКИ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: НИКОЛА СТЕВАНОВИЋ

ЛЕКТОР: ЈЕЛКА ЈОВАНОВИЋ

КОРЕКТОР: ЈЕЛКА ЈОВАНОВИЋ

ШТАМПА: ПЛАНЕТА ПРИНТ

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIERES

<i>Чедомир Денић</i>	Образовно-просветитељски трагови Исаије Новаковића	7
<i>Čedomir Denić</i>	Tracing the educational and enlightening work of Isaija Novaković	40
<i>Мирјана Поповић</i>	Православно становништво Далмације према статистичкој табели из средине 19. века	41
<i>Mirjana Popović</i>	Orthodox population in dalmatia, according to the statistical table from the middle of the 19 th century	65
<i>Станиша Војиновић</i>	Севастијан (Самуило) Илијћ, писац 19. века	67
<i>Staniša Vojinović</i>	Sevastijan (Samuilo) Ilijć, a 19 th -century writer	89
<i>Василије Ђ. Крестић</i>	Проглас А. Т. Брлића „Браћи Хрватима и Славонцима” из 1852. године	91
<i>Vasilije Đ. Krestić</i>	Proclamation of A. T. Brlić “To brothers Croats and Slavonians” of 1852	103
<i>Бранко Ћупурдија</i>	Домаћа радиност и занати Срба у Дрежници крајем XIX и у првој половини XX века	105
<i>Branko Ćupurdija</i>	Domestic craft and crafts of Serbs in Drežnica in the late XIX and the first half of the XX century	134
<i>Ђорђе Перић</i>	Песме српских песника у мелографским записима познатих и мање познатих хрватских мелографа (2)	135
<i>Đorđe Perić</i>	Songs authorized by serbian poets in the melographic notations of well-known and lesser-known croatian melographers (2)	178
<i>Душан Иванић</i>	Преписка Лазе Костића и Марка Цара	179
<i>Đušan Ivanić</i>	Letters of Iaza Kostić to Marko Car	186
<i>Софија Божић</i>	Дубровник између Београда и Загреба од уједињења до стварања Бановине Хрватске (1918–1939)	187

<i>Sofija Božić</i>	Dubrovnik between Belgrade and Zagreb from unification to the foundation of Banovina of Croatia (1918–1939)	203
<i>Љубинка Тошева Карповиц</i>	Прилог за историју Православне општине сењске – Сава Косановић, администратор Општине 1917–1919. године	205
<i>Ljubinka Toševa Karović</i>	A contribution to the history of Serbian orthodox municipality of Senj – Sava Kosanović, administrator of the municipality 1917–1919	216
<i>Славица Гароња Радованац</i>	Слобоштина 1942. и њени бунари – прилог о геноциду у НДХ и о данашњем затирању памћења у Хрватској	217
<i>Slavica Garonja Radovanac</i>	Sloboština of 1942 and its wells – a contribution regarding the genocide in NDH and the present-day obliteration of memory in Croatia	233
<i>Сњежана Орловић</i>	Духовни живот и црквена умјетност Срба у Доњем Будачком на Кордуну	235
<i>Snježana Orlović</i>	Religious life and ecclesiastical art of Serbs in Donji Budački in Kordun	274
<i>Ивана Б. Спасовић</i>	Сећање на професора др Војина С. Дабића (1949–2017)	277
<i>Ivana B. Spasović</i>	In memory of professor Vojin S. Dabić (1949–2017)	287
	РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	289
	РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА	304

СЛОБОШТИНА 1942. И ЊЕНИ БУНАРИ – ПРИЛОГ О ГЕНОЦИДУ У НДХ И О ДАНАШЊЕМ ЗАТИРАЊУ ПАМЋЕЊА У ХРВАТСКОЈ

СЛАВИЦА ГАРОЊА РАДОВАНАЦ*

С а ж е т а к. – Један од највећих усташких злочина на територији НДХ догодио се у Другом светском рату у Слобоштини, у западној Славонији, када су усташе „лубурићевци” 16. августа 1942. код Цркве Св. Николе (1799) у пет великих бунара побацали око хиљаду жена и деце, махом избеглица с Козаре, као и око 300 мештана околних српских села. Након рата специјална национално мешовита Комисија приступила је вађењу жртава – документујући свој рад фотографијама које, међутим, никада нису објављене. Место стратишта је на десетогодишњицу злочина достојно обележено (1952), али се о њему мало знало у бившој Југославији, па је остао на нивоу локалног догађаја и усменог памћења. У децембру 1991. године, приликом отцепљења Републике Хрватске од Југославије, споменик је темељно срушен, спомен–гробље је девастирано, а на месту злочина уздиже се данас летња позорница с манефистацијом „бундевијада” и зградом тзв. Еко–центра, потпомогнутог средствима ЕУ.

Кључне речи: Слобоштина, западна Славонија, Козара, геноцид, бунари, Независна држава Хрватска

*Посвећено усјомени
Дане Павлице (1931–2005)
и Љиљане Павлице (1956–2018)*

Српско село Слобоштина, које се налази на двадесетом километру од Славонске Пожеге на путу за Пакрац, у питомини коју називају и „Пољадија”, а пре уласка у кланац између Папука и Псуња (цео тај простор до Саве, од 15. века се назива на турским картама Мала Влашка)¹, имало је међу 180 српских села Западне Славоније (несталих са 1991, односно 1995. годином)² трагичну судбину. У овом селу, насељеном од 15. века српским становништвом херцеговачког порекла, који су, дакле, ту „становали” и пре аустро–турских ратова крајем 17. века³, сем забележене класичне народне песме, у којој у најстаријим (обредним) лирским врстама постоје сачувани трагови мотива о бившој постојбини

* sgaronja@gmail.com

1 Душан Кашић, *Српски манастири и цркве у Славонији*, Загреб, 1967, стр. 20.

2 Податак преузет из „Војска Крајине”, Београд, бр. 6, год. I, Септембар 1993, стр. 28–29 (видети у мојој књизи *Милан Обрадовић, Српске народне њјесме из Западне Славоније*, прир. С. Гароња Радованац), 1995, 386.

3 Радослав Грујић, *Айолоџија српског народа у Хрватској* (1909), репринт 1989, Просвета, Београд, стр. 39, 57, 67.

и њеном последњем владару, Херцег-Стефану⁴, од године 1799. налазила се и православна црква. Посвећена Светом Николају⁵, настала је вероватно на темељима старије дрвене цркве, а чији монументални остаци зидова и данас сведоче о величини пастве која се окупљала у њој током великих хришћанских празника. Од половине 20. века, с успостављањем Независне државе Хрватске, она сведочи и о једном од најмонструознијих усташких злочина који се десио у Другом светском рату у њеном дворишту 16. августа 1942, када је и сама црква запаљена и престала је да постоји, а од које данас постоје само рушевине (конзервиране 1952).

Седамдесет пет година навршило се од тог догађаја (2017): у пет четрдесетметарских бунара 16. августа 1942. усташе „лубурићевци” у широј акцији (етничког) „чишћења”⁶, односно затирања српског становништва (након офанзиве на Козару у јуну 1942) побацали су око хиљаду душа – жена и деце, избеглица с Козаре, чему су придружили и око три стотине цивила из околних славонских села „Пољадије” (Дежевци, Брестовац, Кујник, Црљенци, Подсређе, Орљавац, Скендеровци, Вилић Село, Завршје, Жигеровци, Павловци, Слобоштина). По томе што су жртве искључиво биле жене и деца, реч је о класичном геноциду и једном од најсвирепијих злочина у Другом светском рату, који никада није осуђен, ни достојно презентован у послератној југословенској колективној меморији. Међутим, оно што издваја овај трагичан догађај од осталих сличних и бројних на територији читаве НДХ (сведених често на процене, усмена сведочења и сл.) јесте таксативна истраженост и документованост као пример како се требало приступити свим сличним стратиштима одмах након завршетка Другог светског рата. Наиме, крајем 1946. године, под притиском самих становника Слобоштине (који су почели самоиницијативно да отварају затрпане бунаре), основана је национално мешовита и стручна медицинска Комисија

4 *Српске народне њесме из околице Пакраца и Пожеје: у записима Симе Д. Милеуснића*, приредила С. Гароња Радованац, СКД Просвјета, 1998, бр. 102,185,192,208. Видети и мој предговор у истој књизи, стр. 23–24.

5 Јован Марковић, *Сѝрадање српске љавославне цркве у НДХ, Београд, 2016, сѝр. 224–225*. Постоје два различита податка о настанку цркве у Слоботшини. У водичу Ђ. Станковића Јанка, је година 1789, а на самој спомен-плочи на цркви стоји година 1799.

6 Боривој Зарић у својој књизи *Povijesna sjećanja zapisana u kamenu* (Požega, 2013) пише о непосредном поводу за овај усташки злочин у Слобоштини: „Što je zapravo prethodilo, tih davnih ratnih godina, ovom strašnom zločinu[...]. Sve je počelo nakon što je njemačka borbena grupa West Bosnien završila operaciju na Kozari. Tada je komanda u Banja Luci ocjenila kako je teritorij Slavonije na području požeškog kraja nesiguran i pod nedovoljnom kontrolom okupatora obzirom na širenje ustanka i narodnog otpora. [...] Ubrzo u Požešku kotlinu stižu tri borbena bataljona (jedan se stacionirao u Požegi, jedan SS-bataljon u Kulu, a treći u Orlovac), a stavljene su pod zajedničku komandu i sve ustaško-domobranske postrojbe te seoske oružane straže. Na sve to dolazi kao ispomoć ravno iz Jasenovca i ustaška kaznena ekspedicija pod zapovjedništvom Maksa Luburića[...] odmah potom počinje masakr nad izbjeglicama s Kozare, te srpskim stanovništvom Pavlovaca, Pasikovaca, Kujnika, Crljenaca, Slobostine[...]. Samo u dva dana ubijeno je u ovim selima 1500 ljudi, a 16. kolovoza u samoj Slobostini 1368 nedužnih civila[...].” (Zarić 2013, 57). Тако се с пуном сигурношћу монструозна идеја о начину масовног убијања цивила у Славонији (бацање у бунар) може приписати Максу Лубурићу и његовим усташама из Јасеновца, што је тих дана спроведено и у српском селу Дереза код Пакраца, где је на тај начин (бацањем у бунаре) убијено 147 људи, жена и 64 деце. Укупно тог дана у селу је страдала још 361 особа (запаљени у цркви; Pavlica 2007, 46).

за истраживање овог злочина⁷, па се приступило вађењу жртава, које су прецизно пребројане, фотографисане и потом сахрањене у масовну гробницу изнад села, с узорито уређеним спомен-обележјем (све до 1991). Управо на државно одговоран, организовани начин – у потпуној супротности с данашњим исполитизованим и често нехуманим и недостојним „лицитирањем” жртвама, пре свега из логора Јасеновац (за чије истраживање очигледно није било политичке воље) – о злочину у Слобоштини постоје недвосмислени докази и документација, којом се предано бавио историчар Дане Павлица, али чији су резултати до сада само половично публиковани.⁸

Село Слобоштина, као топоним изразите симболичности (саборност слободе), одакле су родом и неки наши угледни јавни радници (народни херој Јово Милановић Црња⁹, Ђуро Станковић Јанко¹⁰, историчар Ђорђе Станковић¹¹), уместо места саборног сећања важног за целу Југославију, током низа деценија је остало у локалном усменом предању у последњих пола века као симбол страшног злочина над српским народом, опевано у народним римованим десетерцима, а уочи распада Југославије о споменику у Слобоштини и догађају који он представља писали су у водичима кроз Пожешку котлину активисти СУБНОР-а Славонске Пожеге – и то је било готово све. Након распада Југославије 1991. године, већ у децембру, акцијама хрватске војске међу првима је миниран и споменик у Слобоштини – бунари су девастирани, као и спомен-гробље изнад села. Питомо село Слобоштина у првим деценијама 21. века представља насеље од свега неколико становника. Међутим, још се већа опасност надвила над ово српско село – да се догађај из августа 1942. године потпуно затре у колективном памћењу нове државе, и то путем преименоване симболике: на месту стратишта, крај некадашњих бунара

7 У Комисији су били др Фране Бакашун испред Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, др Анкица Томичић испред Института за судску медицину и криминалистику, Станковић Ђуро Јанко и Анте Билин испред Котарског НОО – у Славонској Пожеги, Мира Павловић из Загреба, записничар. Због одласка неких чланова у Комисију су 2. марта 1946. именовани нови чланови: Фрањо Крижанац испред Котарског НОО у Сл. Пожеги, за председника др Милица Граганић и Славко Милановић за записничара (извор: Дане Павлица, *Стратишта око Псуња и Пајука*, 2007, 187).

8 Делове рукописа Данета Павлице (постхумно) објавило је СКД „Просвјета” у свом годишњаку „Љетопис” (Загреб, 2006, стр. 26–89), а цео Павличин рукопис је објавило Завичајно удружење Славонаца под насловом „Стратишта око Папука и Псуња” (Београд, 2007) без и једне фотографије из архива предвиђене за књигу.

9 Јово Милановић Црња, рођен 1918. у Слобоштини, члан КПЈ и организатор устанка у Славонији. У јануару 1942. је наишао на заседу, ухватиле су га усташе, и након зверског мучења подлегао је повредама. Не зна му се гроб, а његова биста, као и дом културе с његовим именом у Слобоштини, постојали су до 1991.

10 Ђуро Станковић–Јанко, један од организатора устанка и истакнути припадник НОП–а у Славонији (Пожешкој котлини).

11 Ђорђе Станковић (1944–2017), историчар, рођен је у Слобоштини, основну школу и гимназију завршио у Славонској Пожеги, а студије историје на Филозофском факултету у Београду, где је докторирао 1979. године и радио је као редовни професор на Катедри за историју Југославије. Најзначајније књиге: *Никола Пашић, Савезници и стварање Југославије* (1984), *Никола Пашић и југословенско питање* (1985), *Искушења југословенске историографије* (1988), *Изазов нове историје 1,2* (1992, 1994), *Никола Пашић и Хрватска* (1995). Преминуо је у Београду 9. августа 2017.

с којих су скинуте и полупане спомен-плоче, сада се издиже летња позорница за манифестацију под (невиним) називом „бундевијада”, која се одржава у истом месецу када се десио и страشان усташки злочин – у августу као „идеалан” прилог затирању памћења на тлу данашње Хрватске.

Неприкосновена заслуга, и то не само за архивско истраживање злочина у Слобоштини, припада историчару Дани Павлици.¹² Претходно је сакупио и објавио малу, али изузетно значајну збирку партизанских народних песама овог краја под једноставним насловом *Са Пајука, са њланине* (1974), у којој се у низу десетерачких римованих стихова надарених казивача (што је особена форма певања никла међу Србима–Крајишницима током НОБ-а на старијој усменој матрици и традицији)¹³ опевају сви важнији ратни догађаји у Славонији (битке, збегови, офанзиве и усташки злочини) – међу њима и онај у Слобоштини. Под понешто еуфемистичким насловом „Фашистички злочин” (без навођења казивача, који су углавном били и аутори забележених песама) налази се песма–хроника о усташком злочину у Слобоштини, из које доносимо поједине карактеристичне стихове: *Једној дана мјесеца авјустџа/ Слобошћина остџала је џустџа./Селом јуре кржаве усџаше, (народ џуку, џале село наше.../- Не дај, мајко, не дај мајко мене!/ал’ усџаша сијече руке њене./Оџкида јој чедо са срдашца/џа џа мучи и у дунар баца,/И све редом кад су џобацали,/живе су их џада заџрџали.../Са Козаре народа је било,/дјеце, жена, све је изџинуло.../(52–53).*¹⁴

Рукопис о српским стратиштима по Славонији¹⁵ Дане Павлица је послао у Институт за савремену историју у Београд са жељом да се књига тамо објави (1991). У знатно измењеним историјско-политичким околностима рукопис је остао у Београду, када је потписницу ових редова писмом замолио (1998) да му се рукопис некако врати на нову адресу, што је ускоро и учињено. Централно место у његовим истраживањима, заузимала је управо Слобоштина, први пут брижљиво истражена

12 Дане Павлица родио се у Почитељу код Госпића 1931. године. Учитељску школу завршио је у Госпићу, Вишу педагошку школу у Загребу, Филолошки факултет у Београду. Објавио је више књига из новије историје (НОБ-а) у Славонији, педагогије и фолклора: *Sa Papuka, sa planine* (1969, 1974), водич *Od Kamenske do Zvečeva* (1975, с групом аутора), *Anegdote iz NOB-a* (1979), *Partizanske школе на Пајуку* (1981), *Milka Dražić* (1987), *Partizanski училељи у НОБ-у* (1990), *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini* 1941. (1991). Постхумно му је објављено (животно) дело *Stratišta oko Papuka i Psumja* (Београд, 2007). Умро је у Лонцици (код Нашица) 2005. године.

13 Видети мој рад: „Narodne pjesme perioda Narodnooslobodilačke borbe u Slavoniji”, *Požeški zbornik*, V, Slavonska Požega, 1984, str. 201–231. Треба напоменути да су на том плану као сакупљачи највише учинили Станко Опачић–Ђаница (*Народне џјесме Кордуна*, 1987) и Миливој Родић (*Народне џјесме са Козаре*, 1975, више издања). Реч је заправо о истом, српском народу „динарског усменог басена”.

14 Дане Павлица, *Са Пајука, са њланине*, 1974, стр. 52–53.

15 Сем Слобоштине, у књизи *Стратишћина око Пајука и Псуња*, Дане Павлица (по посебним поглављима) обрађује усташке злочине и у следећим српским/славонским селима: Дерези, Бадљевини, Кусоње, Бранешци, Кукуњевци, Лештат (општина Пакрац), Кометник, Поповац, Дубрава (општина Воћин, П. Слатина), као и Павловци, Дежевци, Скендеровци и Слобоштина (општина Славонска Пожега).

архивска документа¹⁶ о том злочину, као и 16 пресликаних фотографија, за које је у свом писму нагласио да су „уникатне вриједности”.¹⁷

У међувремену Дане Павлица је преминуо (2005) и од тада сам годинама са зебњом помишљала шта је с тим рукописом. Након објављивања у „Летопису” СКД Просвјета из Загреба (2006), где се појавио део рада – без фотографија, ускоро сам добила и примерак књиге Данета Павлице, *Стратишта око Папука и Псуња* (2007), у којој препознајем онај рукопис Данета Павлице, а који је постхумно објавило Завичајно удружење Славонаца у Београду (такође без фотографија). Због тога сам помислила да је судбина фотографија запечаћена. Срећна околност довела ме је крајем 2017. у Славонску Пожегу и до познанства с Љиљаном Павлицом, ауторовом кћерком, која ми је љубазно уступила сву (необјављену) архивску грађу свог оца, међу којом и фотографије за које сам мислила да су заувек изгубљене.

1.

Према архивским истраживањима Данета Павлице, треба поновити основне чињенице тог незапамћеног усташког злочина који се догодио 16. августа 1942. године, као и делове извештаја рада Комисије из периода 1946–1947. године. На основу прикупљених података, др Бакушан Фране, члан екипе за екшумацију жртава из бунара у фебруару 1947. године, описао је догађај овако:

„Sve dovedene žene i djeca u Slobštini, podijeljeni su u tri grupe, od kojih je jedna odvedena u dvorište Pere Stankovića, druga u parohijalno dvorište, treća u dvorište Nikole Kuprešanina u Slobštini” (149). „Na većini leševa izvučenih iz bunara ne nalaze se tragovi nasilne smrti, nego tragovi gušenja, iz čega se sa sigurnošću može zaključiti da su žrtve žive bacane u bunare, gdje je smrt nastupila uslijed ugušenja. Na manjem broju leševa nalaze se tragovi smrti uslijed udara tupim i tvrdim predmetom u potiljak. Žrtve su po pravilu bacane samo u donjem rublju, što znači da je sa njih prije skinuta sva vrednija gornja odjeća.”¹⁸

Након завршетка рата народ Слобоштине и околних села покренуо је чак и самоиницијативно процес да се жртве поваде из бунара. То је вероватно и убрзало (или условило) да се и државни органи коначно укључе у рад с напоменом да је формирање (национално мешовите) комисије ишло доста тешко, с бројним променама чланова и разним одуговлачењима.

„Poslije rata mještani Slobštine samoinicijativno su pokušali povaditi žrtve [...] Organi narodne vlasti prihvatili su prijedlog i formirali Komisiju pod čijim će se nadzorom i rukovođenjem izvršiti ekshumacija leševa u Slobštini. Fizičke

16 Povijesni arhiv u Slavonskoj Požegi, *Grada za historiju NOP Slavonije*, Historijski muzej Slavonije u Slavonskom Brodu, Arhiv Hrvatske u Zagrebu (Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača), D. Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, 2007, 212–213.

17 Д. Павлица наводи на једном месту да је „Јадран филм” из Загреба направио краћи филмски извештај о вађењу жртава из Слобоштине, па би било од непроцењивог значаја пронаћи тај филм. (исто, 187).

18 D. Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, 2007, стр. 150.

poslove obavljali su njemački vojnici – zarobljenici koji nisu imali alata[...] Sve je to kao i obiman posao oko vađenja žrtava utjecalo na izvršenje zadatka, pa su se poslovi razvukli od 7. februara do 14. marta 1947. godine.”¹⁹

Такође, „ради лакшег евидентирања и утврђивања података” бунари су обележени бројевима од 1 до 5, а с поодмаклим радовима увиђале су се све размере стравичног злочина, што је изазвало „револт српских сељака”. Треба навести из извештаја да „међу угушенима није био нити један старији мушкарац”, као и констатацију да је „укупна дубина бунара износила 139 метара, а број утопљених у њима” дат је по бројевима бунара и с прецизном табелом²⁰.

ТАБЕЛА ЖРТАВА У СЛОБОШТИНИ

Бунар 1 (Ђуре Станковића, дубине 19,5 м)	БАЧЕНО жена 251	деце 6	укупно 257
Бунар 2 (дубине 44 м, уз Цркву Св. Николе)	жена 460	деце 99	укупно 559
Бунар 3 (дубине 28 м, уз Цркву Св. Николе)	жена 90	деце 28	укупно 118
Бунар 4 (Ђуре Милановића, дубине 24 м)	жена 2		
Бунар 5 (Нике Купрешанина, дубине 24 м)	жена 151	деце 9	укупно 160
Свега	954 жена	142 деце	укупно 1.096

Такође, по имену је идентификовано и више од 200 жртава из околних славонских села, које су такође завршиле у бунарима Слобоштине: из Брестовца (22), из Дежеваца (62), из Драгутиноваца (1), из Горњих Гучана (2), из Буснове (2), из Црљенаца (1), из Кантроваца (2), из Кујника (7), из Орљавца (12), из Подсрећа (1), из Расне (2), из Скендероваца (30), из Вилић Села (34), из Завршја (3), из Жигероваца (62), укупно 246 жртава.²¹

Уз овај прецизан списак Дане Павлица у својим истраживањима додаје и списак идентификованих имена жртава жена и деце с Козаре, и то из среза Босанска Дубица и Босанска Градишка, што је мањи број од укупно усмрћених жена и деце с Козаре (бројем 847). Тако наводи списак имена жртава из села Бркиње и Доња Градина (14), из Драксенића (10), Клековца (13), Међеђе (44), Међуводе (3), Раковица (2), Срефлије (1), Војскова (6) – Б. Дубица, затим из Бистрице (34), Церовљани (1), Доњи Подградци (9), Елезагићи (6), Гашница (16), Горња Јурковица (17), Горњи Подградци (2), Милошево Брдо (10), Миљевићи (5), Совјак (14), Шашкиновци (2), Требовљани (50), Врбашка (25) – срез Б. Градишка.

¹⁹ Исто, стр. 156.

²⁰ Табелу саставио Дане Павлица, стр. 156–157.

²¹ Исто, стр. 158–165.

Мора се напоменути да је Комисија врло савесно водила записник, из дана у дан (од 7. фебруара до 14. марта 1947. године), па он стога добија и неку врсту потресног (документарног) дневника који је закључен, уз познати узвик „Смрт фашизму – слобода народу!” у селу Павловцима (близу Слобоштине) 14. 3. 1947. године.²²

2.

Други део приче о стратишту у Слобоштини тиче се меморијала, чему се приступило на десетогодишњицу Устанка и Револуције народа Југославије (1951). О томе највише сазнајемо из драгоцене монографије *Сјоменици Револуције*, Срећка Љубљеновића (1968), у издању Удружења савеза бораца НОР у Славонској Пожеги. У њој се прецизно наводи изглед споменика аутора Николе Кечана²³, који је наручио Савез бораца народноослободилачког рата Славонске Пожеге:

„Izrađen je od bronce i bijelog klesanog istarskog kamena. Počiva na tri stepenice od kojih najdonja ima površinu od 445 x 362 cm. Na ovaj plato položen je uspravljeni valjak visine 108 cm i promjera 132 cm, a iza njega se uzdiže 203 cm visoki kameni postament koji s prednje i stražnje strane nosi tekst, a na sebi brončanu figuru visoku 210 cm. Ukupna visina spomenika iznosi 473 cm. Kameni valjak obavijen je plaštom od bronce na kojemu je reljef sa 34 figure. Reljef prikazuje kako ustaše tjeraju narod, a u centru je figura ustaše koji nožem ubija dijete i baca ga u bunar, a majka mu u očaju raskrtila ruke.”²⁴

Овде се не наводи да су с предње стране, испод бронзане жене с дететом у наручју, која прстом показује у бунар, уклесани и стихови Јове Јовановића Змаја (крупним словима латинице): *Ti ĩrođovi nису rake/ Већ колевке нових снаја!*. Такође, пропуштен је и опис изузетне и оригиналне ликовне вредности овог споменика. Вајар Н. Кечанин је женску фигуру приказао у типичној српској народној ношњи западне Славоније: с подвезом на глави, „скутима” и „шаром” на сукњи, што дело чини јединственим споменичким наслеђем у Славонији, али и јединственим спомеником материнском принципу. Све допуњава и податак Ђуре Станковића Јанка²⁵ да је истовремено, када је откривен споменик, извршена и конзервација Цркве Св. Николаја, запаљене истог дана (16. 8. 1942), на којој се налази такође спомен-плоча (до данас очувана) са следећим текстом:

„Ova je crkva sagrađena 1799, renovirana 1807, a zapaljena je i srušena mjeseca kolovoza 1942. /Tada je ovdje izvršeno zločinство nad nevinim stanovništvom s Kozare i sela ovoga kraja./ Crkva je konzervirana rujna 1952.”

22 Исто, стр. 187–206.

23 На другом месту (*Сјомен обилежја НОР-а: Пожешка коџлина*, 1979), други аутор, Ђуро Станковић – Јанко, на стр. 68. наводи директан повод и вајарско решење за настанак споменика: „Из бунара је извађен леш жене која је у наручју држала дијете и то је био повод академском сликару, вајару и аутору споменика да даде такав облик споменику” (Јанковић 1979, 68).

24 Срећко Љубљеновић, *Сјоменици Револуције*, Славонска Пожега, 1968, 124.

25 Ђуро Станковић – Јанко, исто, 1979, стр. 67.

Такође, из истог извора сазнајемо да се „на простору између два бунара налази на ниском каменом постаменту плоча којом је означено у који је бунар било бачено колико особа”.

Сем самог простора незапамћеног злочина (око Цркве Св. Николе), године 1959. је достојно обележено и гробље жртава „изван села на лијевој страни цесте што води према Великој” – такође у организацији Савеза бораца НОР-а општине Славонска Пожега:

„U pozadini spomen-groblja podignuto je spomen-obilježje od blokova bijelog glačanog kamena. Spomen-obilježje predstavljaju dva krnja obeliska i nisko položeni kvadri. Visina kvadra je 37 cm, dužina 200, širina 70 cm. Desno od kvadra na centralnoj poziciji stoji viši obelisk, visok 4 metra, a u osnovi dimenzija 90x90 cm. Na njegovoj prednjoj plohi uklesan je slijedeći tekst latiničkim verzalom: *Ovdje je sahranjeno 1368 žrtava fašističkog terora koje su jula (?) 1942 ustaše poubijali i bacili u zdence ovog sela. Od toga je 1165 iz Kozare, a 203 iz okoline Požege. Ustaške zvijeri nisu poštedile ni malu dječicu i među ovim žrtvama je 50 djece od 6 mjeseci do 14 godina. Neka je vječna slava žrtvama okrutnog fašizma. Ovaj spomenik podiže Savez boraca 1959.*”²⁶

Наводи се такође да је „овај простор пресјечен попола 39 метара дугом и метар широком стазом поплочаном бетонским плочама, која доводи посјетиоца од цесте до споменика”, што сведочи о узорито уређеном спомен-комплексу на више хектара, с култивисаним растињем, које је одржавало предузеће Spin-valis све до 1991. године. Такође, треба напоменути да постојање овог уређеног спомен-комплекса није имало транспарентност и адекватан третман у колективној меморији социјалистичке Југославије, нити Хрватске (из данас сасвим јасних разлога), сведен само на споменичко место локалног значаја првих послератних екскурзија (пожешког) краја, а потом и без тога.

3.

Трећи и последњи део приче о стратишту у Слобоштини тиче се догађаја након 1991. године. Позната наредба Кризног штаба општине Славонска Пожега из децембра 1991. године, када су сва српска села из Пожешке околине морала да буду у року од 48 часа насилно исељена, тј. „етнички очишћена”, обухватала је и село Слобоштину. О даљој судбини спомен-комплекса најбоље сведочи монографија Боривоја Зарића, *Povijesna sjećanja zapisana u kamenu*, објављена у Пожеги 2013. године²⁷. С важном напоменом да је у питању изузетно споменичко-уметничко дело („висока брончана скулптура жене с марамом на глави и дјететом у наручју усред споменичког комплекса. Њега су чинили рушевина цркве св. Оца Николаја[....] Цијели спомен комплекс уведен је у Регистар културних добара РХ под број 3-2780[....] Споменик је подигао

²⁶ Љубљеновић, исто, 125.

²⁷ Поднаслов ове књиге Боривоја Зарића: Stanje spomeničke antifašističke baštine Požeške kotline iz perioda Narodnooslobodilačkog rata 1941–1945, довољно сведочи о једном делу Хрвата-антифашиста, који не подржавају политику савремене Хрватске и боре се, попут ове књиге, од дрисања једног важног дела (заједничке) историје са Србима ових простора.

СУБНОР котара Пожега 27. српња 1951. године.”)²⁸, иронијом судбине, тачно четрдесет година касније (у децембру 1991) аутор наглашава да је споменик девастиран (потом вероватно и претопљен), а гробље жртва изнад Слобоштине је уништено. Ту је и апел Антифашистичке удруге града Пожеге да се овај спомен-комплекс обнови јер је важан део идентитета Хрватске, који је од садашње власти скрајнут и непожељан.²⁹

Међутим, најречитију поруку актуелне хрватске власти представља данашња намена овог страшног стратишта у село Слобоштина. Насред стратишта, између два забетонирана бунара, уздиже се данас подијум за летње свечаности, а прави цинизам представља љупки дрвени бунар са жутиим сунцем – који очигледно сугерише замену теза, односно софиститицирано дрисање памћења, кривице за злочин, као и сећање на саме жртве, које треба прекрити „невиним” велом заборава. Врхунски цинизам пренамене овог стратишта представља новосаграђена зграда с ознаком Европске уније и називом: ЕКО-ЦЕНТАР. Овај процес, нема сумње, далеко је одмакао, а потврду нашим личним запажањима приликом посете Слобоштини (2012, 2018) представља напомена у споменутој књизи Боривоја Зарића која гласи:

„Spomenik je temeljito uništen, brončani kip nestao (kruži neprovjerena priča da je negdje skriven), kamene ploče samo u tragovima, spomen-dom spaljen i naknadno srušen pa izgrađen nečemu temelj. Cijelim prostorom gospodarilo je 'ЕКО-иманје Мавровић' те су на њему приређиване манифестације као 'bundevijada.’”³⁰

По Јану Асману, управо у наше време „нестаје цела једна генерација сведока која памти најтеже злочине и катастрофе у аналима људске историје. Четрдесет година маркира праг епохе у колективном сећању: када је угрожено живо сећање о пропасти – облици културе сећања постају проблем”³¹ Управо из тог разлога, и 75 година након догађаја у Слобоштини (што обухвата такође један просечан људски живот), у знатно измењеним геополитичким стратегијама и преименованим идеологијама дошло је – на развалинама Југославије и три деценије након њеног распада – до опасног процеса „затирања памћења”, нарочито на тлу данашње Хрватске, у некадашњим етнички компактним српским насељима. Свесни, управо због изумирања генерација сведока, да се од сада само документованом истином можемо борити против тог процеса, овај рад прилажемо као документ у тој борби за истину, и као предлог да се некада – у некој другачијој политичкој констелацији у Хрватској – споменута зграда Еко-центра претвори у зграду једино логичне и достојне функције у – **Музеј жртва бунара у Слобоштини, с**

28 Borivoje Zarić, *Povijesna sjećanja zapisana u kamenu*, Požega, 2013, стр. 55.

29 Треба додати и да је само спомен-гробље било разрушено и запуштено у толикој мери да је, према наводима Боривоја Зарића, „споменик темељито срушен експлозивом и обрастао шумовитом вегетацијом”, а када су га искрчили, „најбоље говори податак да су антифашисти Пожеге и чланови Српског вијећа, чистећи га 2009. године, од њега направили 9 метара дрва за огрјев” (Zarić, исто, 59).

30 Zarić, исто, стр. 57.

31 Jan Asman, *Kultura pamćenja*; preveo s nemačkog Nikola B. Cvetković, Prosveta, Beograd, 2011, стр. 7–8.

делом сталне музејске поставке коју би чинила бројна (и овде први пут објављена) фото-документација. У ери историјских фалсификата и политички мотивисаних „истина” – ово је прилог о трагичним збивањима новије историје с наших простора, а зарад будућих поколења – да нам се таква историја не би више никада поновила.

СЛОБОШТИНА 1942.
И ЊЕНИ БУНАРИ –
ПРИЛОГ О ГЕНОЦИДУ
У НДХ И О ДАНАШЊЕМ
ЗАТИРАЊУ ПАМЋЕЊА
У ХРВАТСКОЈ

СЛИКА 1 – СЕЛО СЛОБОШТИНА, 1946.

СЛИКА 2 – ЦРКВА СВ. НИКОЛАЈА У СЛОБОШТИНИ, 1946.

СЛОБОШТИНА 1942.
И ЊЕНИ БУНАРИ –
ПРИЛОГ О ГЕНОЦИДУ
У НДХ И О ДАНАШЊЕМ
ЗАТИРАЊУ ПАМЋЕЊА
У ХРВАТскоЈ

СЛИКА 4 - ЕКСХУМАЦИЈА ЖРТАВА У СЛОБОШТИНИ

СЛИКА 5 - ЕКСХУМАЦИЈА ЖРТАВА У СЛОБОШТИНИ

СЛИКА 6 - ЕКСХУМАЦИЈА ЖРТАВА У СЛОБОШТИНИ

СЛИКА 7 - ЕКСХУМАЦИЈА ЖРТАВА У СЛОБОШТИНИ

СЛОБОШТИНА 1942.
И ЊЕНИ БУНАРИ –
ПРИЛОГ О ГЕНОЦИДУ
У НДХ И О ДАНАШЊЕМ
ЗАТИРАЊУ ПАМЋЕЊА
У ХРВАТСКОЈ

СЛИКА 8 - ЕКСХУМАЦИЈА ЖРТАВА У СЛОБОШТИНИ

СЛИКА 9 - СТАЊЕ СПОМЕН КОМПЛЕКСА 2012. ГОДИНЕ

СЛИКА 9 - СТАЊЕ СПОМЕН КОМПЛЕКСА 2012. ГОДИНЕ

СЛИКА 9 - СТАЊЕ СПОМЕН КОМПЛЕКСА 2012. ГОДИНЕ

SLOBOŠTINA OF 1942 AND ITS WELLS – A CONTRIBUTION REGARDING THE GENOCIDE IN NDH AND THE PRESENT-DAY OBLITERATION OF MEMORY IN CROATIA

The wells in Slobošćina, just like the pits in Hercegovina, represent the most monstrous form of Ustashi persecution of a people, in this case Serbs, in the territory of the Independent State of Croatia during World War II (in the period of 1941–1942). In the five wells in Slobošćina there were thrown 1096 victims (exclusively women and children) from Kozara, but also from the neighbouring Serbian villages in Western Slavonia, which amounted to 1368 victims on that day. Unlike other crimes, non-investigated or intentionally hushed up, the crime of genocide in Slobošćina was thoroughly investigated, duly noted, but its potential in the collective memory in ex-Yugoslavia has not been exploited. The memorial complex in Slobošćina had been razed to the ground during the secession of Croatia in December 1991, only for this execution site to be turned into an Eco-centre (funded by the European Union) in the first decades of the 21st century, as well as a “summer stage” for holding manifestations such as the “pumpkin festival”. As a result of advocating on the part of the association of anti-fascist Croats and the Serbian national council, the whole complex has recently been cleaned up, and there was also an initiative for a replica of the monument of mother with child to be made, which was the work of sculptor Nikola Kećanin. We hope that one day the said Eco-centre facility will assume the only viable purpose – to represent the Museum of victims of the wells in Slobošćina, with ample photo documentation and archives, most thoroughly studied by Dane Pavlica, which have been published in this paper for the first time.